

عکاسی در آستان قدس رضوی

اصغر ارشاد سربابی*

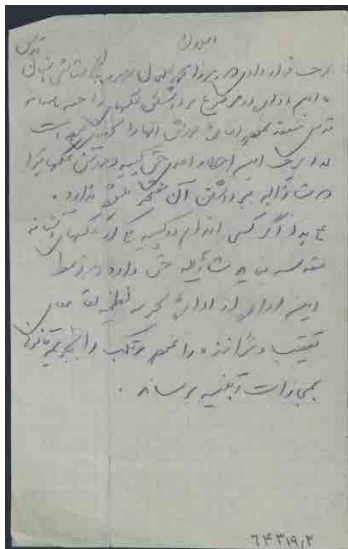
سابقه ورود صنعت عکاسی به ایران به نیمه دوم قرن سیزدهم هجری، در عهد محمدشاه قاجار باز می‌گردد (اعتمادالسلطنه، ۱۴۴/۳). در عین حال ناصرالدین شاه، دومین کسی بود که پس از ملک قاسم میرزا (۱۲۲۲ - ۱۲۷۷ ق) بیست و ششمین پسر فتحعلی‌شاه (ذکاء، ۸، ۱۷ و ۲۶) کاربردهای عکاسی را به فراست دریافت و به فراگیری این فن مشتاق شد. از این رو، به سفیر خود، فرخ‌خان امین‌الملک (امین‌الدوله) که در اروپا به سر می‌برد، دستور داد عکاسی ماهر را استخدام کند و با خود به ایران بیاورد (همان، ۲۴). از آن پس میان القاب دربار قاجار، عنوان عکاس‌باشی نخستین لقب حاصل از رواج این فن بود و دارنده برترین مقام فنی در درشته عکاسی محسوب می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۴۴۵/۳؛ طهماسب‌پور، ۴۳، ۴۴؛ قائم‌مقامی، ۲۸۲).

هرچند عکاسی در دربار ناصرالدین شاه رونق یافته بود، اما در سراسر ایران، از جمله خراسان، مردم از این صنعت بی‌اطلاع بودند (ذکاء، ۳ - ۸؛ طهماسب‌پور، ۱۷، ۶۲؛ ترابی، ۳۳)؛ چنان‌که در سفر اول ناصرالدین شاه به مشهد در سال ۱۲۸۴ ق. وقتی آقازاده عکاس‌باشی از حاج ملاهادی سبزواری عکس گرفت، آن حکیم از ملاحظه تصویر خود، کمال تحیر را پیدا کرد (حکیم‌الممالک، ۱۳۲). از همان ایام، نمونه‌هایی از آثار ورود این صنعت در مشهد و حرم مطهر رضوی نیز همچون برخی مناطق دیگر کشور باقی مانده است. سیاحان خارجی نخستین کسانی بودند که به عکاسی در حرم مطهر پرداختند. در نسخه اصلی سفرنامه خانیکوف متعلق به سال ۱۲۷۴ ق، نقاشی‌هایی از جمله از مشهد و حرم رضوی موجود است که آ. دوبار (A. Debar) نقاش فرانسوی از روی آلبوم خانیکوف کشیده است (افشار، ۲۲؛ ترابی، ۳۳). همچنین یک افسر ایتالیایی به نام آنتونیو جیانوزی در سال ۱۲۷۶ ق/۱۳۲۹ ش از صحن کهنه (صحن انقلاب)، بقعه مطهر، مسجد شاه و مقبره‌های قدیمی مشهد عکس گرفته که در آلبوم ۳۰۴ کاخ موزه گلستان محفوظ است و در شمار قدیمی‌ترین عکس‌های مشهد محسوب می‌شوند (رامین‌نژاد، ۱۳؛ ترابی، ۳۵). پس از وی سرهنگ لوئیچی پشه (Luici) (Pesce) افسر ایتالیایی و فرمانده قوای پیاده نظام ایران نیز، عکس‌های دیگری از حرم گرفته است (رامین‌نژاد، همان‌جا).

اینکه چگونه جهانگردان برای گرفتن عکس به داخل حرم راه می‌یافتند، به درستی معلوم نیست؛ زیرا خارجی‌ان غیرمسلمان اجازه ورود به حرم و گرفتن عکس از بقعه مطهر را نداشتند. نقل است که وقتی عکاس‌باشی ناصرالدین شاه با لباس اروپایی قصد ورود به حرم رضوی را داشت، چند تن با این گمان که وی سیاح خارجی است، او را محاصره و تنبیه می‌کنند (آلمانی، ۱۵۴/۲؛ ترابی، ۴۶). شاید به همین سبب از مجموع چهل عکسی که سیمونوف افسر گارد امپراتوری روسیه در سفر خود به خراسان گرفته، بیست عکس به مشهد و اطراف آن، و تنها یک عکس به حرم اختصاص دارد که آن را هم از فاصله دور گرفته است (ترابی، ۴۷).

* سروراستار دائرةالمعارف آستان قدس رضوی؛ بنیاد پژوهشهای اسلامی.

زیارت»؛ ۵۲؛ علی‌پور، ۵۸ - ۵۹؛ نظرزاده، ۳۳۱). مطابق اسناد در سال ۱۳۰۶ ش. میرزا محمدعلی‌خان مصور تبریزی عکاس‌باشی، طی قراردادی با آستان قدس، عکس‌برداری در حرم را، مشروط به انحصار فروش، برعهده گرفته (سازمان کتابخانه‌ها...، اسناد ۶۴۳۱۹ و ۴۶۵۲۲)، اما در شکوایه‌ای به سال ۱۳۰۷ ش. حضور عکاسان دیگر را برای عکس‌برداری از اماکن حرم مطهر برخلاف قرار داد خود دانسته است (همان، سند ۶۷۳۲۵). وی در سال ۱۳۱۰ ش. به عنوان مدیر عکاسخانه آذربایجان، اعطای نشان علمی وعده داده شده را از محمد ولی اسدی، نایب‌التولیه وقت درخواست کرده است (همان، سند ۶۷۵۰۷).

در دوره پهلوی اول علاوه بر اماکن حرم مطهر، عکس‌برداری از اشیا و نفایس موزه نیز مورد توجه قرار گرفت. حسن پیما که در سال ۱۳۱۵ ش. از آستان قدس تقاضای عکس‌برداری از اماکن حرم مطهر را کرده بود، در سال‌های ۱۳۱۸-۱۳۱۹، طبق قرارداد با آستان قدس رضوی، تصاویری را از اشیای عتیقه خزانه و موزه تهیه کرد (سازمان کتابخانه‌ها...، اسناد ۹۵۳۲۵، ۹۵۱۳۰؛ همچنین در سال ۱۳۱۸ ش. شخصی به نام نویمان، اهل آمریکا، اجازه یافت از ابنیه تاریخی مشهد، حرم مطهر و اشیای موزه عکس‌برداری کند (همان، سند ۱۲۸۸۵۶). در دوره پهلوی دوم در سال ۱۳۲۹ ش. علی آیریا (یزد ۱۲۹۳ - مشهد، ۱۳۷۴ ش) طی حکمی به عنوان عکاس رسمی آستان قدس درآمد (همان، اسناد ۲۷۲۵۱، ۶۷۷۰۳). او اولین عکاس حقوق‌بگیر و رسمی آستان قدس بود که همکاریش پس از وقفه در آغاز انقلاب، تا چند سال بعد به صورت قراردادی ادامه یافت (ناصری‌مهر). آیریا از سال ۱۳۲۹ تا ۱۳۴۰ ش. طی چند قرارداد موظف شد از آثار نفیس، اشیای موجود در خزانه و موزه، وقف‌نامه‌ها، کتب خطی و قرآن‌ها عکس و میکروفیلم تهیه کند. وی در سال ۱۳۳۵ ش. به دستور فخرالدین شادمان، نایب‌التولیت (۱۳۳۴-۱۳۳۸ ش) مأموریت یافت با گرفتن عکس از بیوتات متبرکه چند آلبوم تهیه کند (همان، سند ۶۹۶۷۸). همچنین بین سال‌های ۱۳۳۵-۱۳۳۶ ش. از طرف آستان قدس موظف شد از جذامیان بهبود یافته جذام‌خانه عکس بگیرد (همان، سند ۹۲۳۲۱۲). آیریا در زمان باقر پیرنیا، نایب‌التولیه (۱۳۴۶-۱۳۵۰ ش) در خرید دستگاه‌های تهیه میکروفیلم از آلمان برای بخش عکس‌برداری (فیلمتک) با دکتر احمدعلی رجایی همکاری داشت (پیرنیا، ۳۳۵؛ زارعی، ۶۸؛ سازمان

در میان ایرانیان، آقازاده‌خان اقبال‌السلطنه (۱۲۵۹-۱۳۰۷ ق.) از نخستین افرادی است که پس از آموختن فن عکاسی در خارج، با آمدن به ایران به آقازاده عکاس‌باشی معروف شد (اعتمادالسلطنه، ۲۰/۳؛ ذکاء، ۴۷). وی در سفر اول ناصرالدین‌شاه به خراسان از مناظر و ابنیه و بقاع متبرکه حرم مطهر و رجال مشهد عکس گرفت (حکیم‌الملک، ۱۳۲، ۲۳۴، ۲۹۳، ۳۴۵؛ ذکاء ۹۸) که این تصاویر در آلبوم موزه کاخ گلستان محفوظ است (افشار، ۲۲). همچنین عبدالله میرزای قاجار (متولد ۱۲۶۶ ق) دومین عکاس مشهور و پرکار ایرانی است که پس از آقازاده اقبال‌السلطنه، عکاس مخصوص ناصرالدین شاه، مأموریت یافت، با سفر به مناطق مختلف ایران مانند مشهد، قم، شهر ری، تبریز، کرمانشاه و مازندران، از مناظر و اماکن آن عکس‌برداری کند (ترابی، ۴۵). در مشهد، با گذشت دو دهه از رواج عکاسی در تهران، با آمدن چند عکاس مهاجر ایرانی از باکو، عشق‌آباد و بخارا به این شهر و اشتغالشان در اطراف حرم مطهر، حرفه عکاسی ظهور یافت (ذکاء، ۱۰۴؛ محبوب و نعمتی، ۲۴؛ نظرزاده، ۳۲۹). میرزا عبدالجباراف، میرزا فرج‌الله اف (احتمالاً پدر و پسر یا دو برادر) و میرزا علی اصغر از جمله عکاسان قدیمی بودند که در سال‌های ۱۳۱۹، ۱۳۲۰ و ۱۳۲۴ ق در مشهد عکاسخانه دایره کردند (افشار، ۵۹، ۶۰؛ ذکاء، ۲۸۱؛ محبوب و نعمتی، ۲۴). با ورود عکاسی به مشهد، آستان قدس نیز به‌منظور ثبت وقایع، در برگزاری مراسم مذهبی و بازدیدهای رسمی از هنر عکاسی بهره‌مند شد و با رعایت ملاحظات، عکاسانی را در تشکیلات خود به کار گماشت. در اسناد آستان قدس از دوره قاجار به نام‌های میرزا رضا در سال ۱۳۲۱ ق و میرآقا که در اسناد به نام‌های آقامحمدآقا و میرآقا آمده در سال‌های ۱۳۲۶-۱۳۳۰ ق به‌عنوان عکاس‌باشی اشاره شده که از آستان قدس موجب دریافت کرده‌اند (سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۲۲/۲۱۹۰۵؛ افشار، ۶۰؛ محبوب و نعمتی، ۲۵، ۲۷-۳۰). همچنین به عبدالله میرزا قاجار نیز بابت عکسی که از مراسم عاشورای سال ۱۳۰۹ ق در صحن کهنه (انقلاب) گرفته در سال ۱۳۰۸ ق وجهی پرداخت شده است (محبوب و نعمتی، ۲۳؛ ترابی، ۴۷-۴۸). از ابتدای دوره پهلوی (حدود سال ۱۳۰۵ ش)، به‌سبب علاقه زائران به مضجع مطهر حضرت رضا(ع) گرفتن عکس‌های زیارتی یا بارگاہی با استفاده از نمای گنبد و گلدسته در پس‌زمینه عکس رواج یافت (ترابی، «عکاسی

کتابخانه‌ها ... اسناد ۲۶۹۱۳، ۹۱۹۵۹). بخش فیلمتک در سال ۱۳۵۱ ش. در زمان نیابت تولیت حسن زاهدی (۱۳۵۰ - ۱۳۵۳ ش) برای تهیه میکروفیلم از نسخ خطی رسماً راه‌اندازی شد (ناصری‌مهر). آیریا در طول دوره عکاسی خود حدود صد هزار نگاتیو گرفته که بخشی از عکس‌هایش در مجلات آستان قدس منتشر شده و طبق وصیتش، نگاتیوها و عکس‌هایش به آستان قدس رضوی اهدا گردیده است (زارعی، ۶۸؛ نظرزاده، ۳۳۲/۴).

از پیشکسوتان «عکاسی حرم بارگهی» ابراهیم ذهبی مشهدی معروف به سیاح (متولد ۱۳۰۱ ش بخارا) است (ترابی، ۶۷) که علاوه بر داشتن عکاسی در محدوده حرم مطهر، در سال ۱۳۲۴ ش. با موافقت آستان قدس رضوی، از قسمت‌های مختلف حرم مطهر عکس گرفت و با چاپ انبوه، آنها را در اختیار زائران قرار داد (نظرزاده، ۳۲۶؛ ۳۴۴؛ ترابی، ۶۳-۶۴). از وی سند درخواست وجهی بابت گرفتن عکس‌هایی از در طلای پایین‌پای مبارک در سال ۱۳۵۰ ش. موجود است که ادامه همکاری او را با آستان قدس تا آن زمان نشان می‌دهد (سازمان کتابخانه‌ها...، سند ۶۲۴۷).

در سال ۱۳۵۱ ش. علی اصغر ناصری‌مهر برای بخش فیلمتک کتابخانه به استخدام آستان قدس درآمد و تا سال ۱۳۸۰ که بازنشسته شد، مسئولیت این بخش را برعهده داشت. او پیش از استخدام، از سال ۱۳۳۸ در مغازه آیریا واقع در چهارطبقه (دروازه طلایی) به عنوان شاگرد عکاس به کار می‌پرداخت و با مهارت‌هایی که یافت، علاوه بر عکاسی در آستان قدس، از حدود ۴۰ هزار نسخه کتاب، میکروفیلم گرفت (ناصری‌مهر).

همچنین در زمان نیابت تولیت حسن زاهدی در سال ۱۳۵۲، سید محمد امامی میبیدی به عنوان عکاس آستان قدس رضوی مشغول به کار شد که تا زمان بازنشستگی در ۱۳۸۲، از مجالس رسمی و غیررسمی در آستانه عکس گرفته است (گفتگوی دکتر ستاری و توکلی، ۳۰-۳۱؛ ناصری‌مهر) پس از آن که عکاسی از بخش فیلمتک جدا شد، وی به عنوان عکاس به روابط عمومی کل منتقل شد (ناصری‌مهر).

محمدرضا لطفی و حسن توکلی از دیگر افرادی‌اند که به عنوان عکاس در استخدام آستان قدس بوده‌اند و در بخش فیلمتک کتابخانه و عکس‌برداری از اماکن آستان قدس همکاری داشته‌اند. لطفی در سال ۱۳۵۲ به استخدام آستان قدس رضوی درآمد. وی در طول چهل و یک سال خدمت خود، حدود سی هزار قطعه عکس

از حرم مطهر و اماکن آستان قدس رضوی گرفته است (نبی‌دوست و حیدری، ۱۱). توکلی نیز در سال ۱۳۶۱ به استخدام کتابخانه آستان قدس رضوی درآمد. وی در سال ۱۳۶۳ به گرفتن عکس از اماکن حرم مطهر مأمور شد (توکلی، ۲۷-۲۸). عکس‌های وی نشان‌دهنده جلوه‌های مختلف هنر و معماری حرم مطهر در فصول مختلف و آیین‌های مذهبی است (همان‌جا).

مسعود نودری (متولد ۱۳۴۸ ش) آخرین عکاسی است که پس از مدتی کار در روزنامه‌های قدس و خراسان و تهیه عکس‌های هنری از سال ۱۳۷۵ به عنوان عکاس رسمی آستان قدس رضوی، در اداره خبر و رسانه، تحت اشراف اداره کل روابط عمومی آستان قدس رضوی فعالیت دارد. به علاوه اداره خبر، در مراسم و آیین‌های مذهبی که در اماکن آستان قدس رضوی در زمان واحد برگزار می‌شود، علاوه بر عکاس رسمی خود، از برخی عکاسان مورد وثوق نیز استفاده می‌کند (نودری).

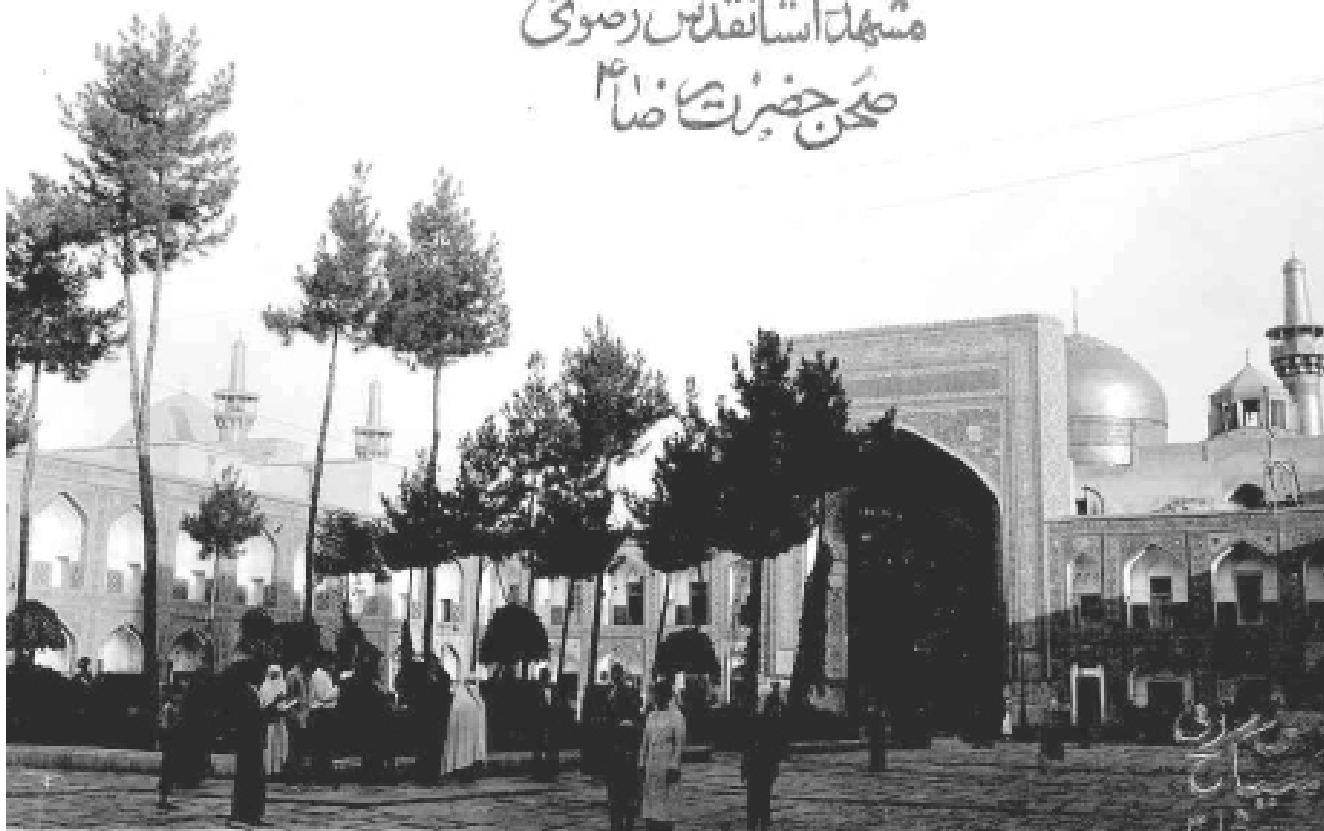
زمینه‌های تصویربرداری در این اداره عبارت از تهیه گزارش تصویری از بازدیدها و حضور مقامات داخلی و خارجی، پرتیر از مقامات سیاسی و مذهبی کشور، آیین‌ها و مراسم مذهبی در حرم مطهر، عکس‌های هنری از اماکن متبرکه، و گزارش اخبار جاری و فعالیت‌های اقتصادی و عمرانی مؤسسات، شرکت‌ها و اداره‌های آستان قدس رضوی است.

در حال حاضر (۱۳۹۴ ش) بیش از ۳۵ هزار قطعه عکس ارزشمند، ده هزار قطعه نگاتیو، پنج هزار حلقه کنتاکت، ۵۲۰۰ قطعه اسلاید، بیست هزار قطعه عکس دیجیتال و یکصد آلبوم عکس نفیس در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود (حرم، ۳). همچنین مجموعه‌ای از عکس‌های قدیمی و جدید مانند برگزاری مراسم عاشورا در صحن عتیق (انقلاب) در اواخر دوره قاجار؛ مراسم افتتاح نخستین لوله‌کشی آب شرب به مسجد گوهرشاد در سال ۱۳۳۰ ق؛ عکس دسته‌جمعی صرافان و تاجران مشهد در باغ گل‌ختمی؛ عکس معلمان و محصلان مدرسه شوکتیه بیرجند در سال ۱۳۲۸ ق؛ عکس واقعه اسفناک توپ‌بندی حرم مطهر پس از حمله قزاقان روس در سال ۱۳۳۰ ق؛ دیدار نمایندگان و بازرگانان روسیه با بازرگانان خراسان در باغ هشت بهشت؛ دورنمای شهر مشهد در سال ۱۲۸۳ ق؛ عکس‌های مربوط به دوران انقلاب اسلامی و رخدادهای آن زمان، در پایگاه عکس رضوی به نشانی foto.aq.ir موجود است.

منابع:

- آلمانی، هانری رنه، از خراسان تا بختیاری، طوس، تهران، ۱۳۷۸
- اعتماد السلطنه، محمدحسن، مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۷
- افشار، ایرج، گنجینه عکس‌های ایران، نشر فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۶۸
- پیرنیا، باقر، گذر عمر، کویر، تهران، ۱۳۸۲
- ترابی، نسرین، عکاسخانه ایام (گزیده‌ای از تاریخ عکاسی خراسان)، نشر کلهر، تهران، ۱۳۸۳
- ، «عکاسی زیارت»، کتاب ماه هنر، بهمن ۱۳۸۷
- توکلی، حسن، صحن سپید: گزیده‌ای از عکس‌های حسن توکلی، مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۹۲
- حرم، شماره ۲، ویژه دهه کرامت رضوی، سه‌شنبه ۲۸ شهریور حکیم‌الملک، علینقی، روزنامه سفر خراسان، فرهنگ ایران‌زمین، تهران، ۱۳۵۶
- ذکاء، یحیی، تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران، علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۷۶
- رامین‌نژاد، رامین، تاریخ لشکر خراسان، خانه آبی، مشهد، ۱۳۹۲
- زارعی، ابوالفضل، «علی آیریا عکاس مخصوص آستان قدس رضوی»، آستان هنر (فصلنامه)، مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی، شماره ۱۰، پاییز ۱۳۹۳
- سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اسناد شماره ۶۴۳۱۹؛ ۲۱۹۰۵؛ ۴۶۵۲۲؛ ۶۷۳۲۵؛ ۶۷۵۰۷؛ ۹۵۱۳۰؛ ۹۵۳۳۵؛ ۱۲۸۸۵۶؛ ۶۸۱۵۸؛ ۲۷۲۵۱؛ ۶۷۷۰۳؛ ۶۹۶۷۸؛ ۹۱۳۱۲؛ ۹۱۹۵۹؛ ۶۲۴۷
- محبوب، الهه و بهزاد نعمتی، گزیده عکس‌های تاریخی موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۴
- ناصری مهر، علی اصغر، مصاحبه، ۱۴ بهمن ۱۳۹۰
- نبی دوست، مسعود و کاظم وحیدی، «گفتگو با محمد رضا لطفی» شهرآر، شماره ۱۶۳۱، ۲۳ بهمن ۱۳۹۳
- نظرزاده، محمد، «تاریخچه عکاسی در آستان قدس، مصاحبه با آقای ابراهیم سیاح»، دفتر اسناد، جلد چهارم، به کوشش زهرا طلایی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷ ش
- نوذری، مسعود، مصاحبه، بهمن ۱۳۹۳ ش.

مشهد آستان قدس رضوی صحن حضرت کاظم

نمای حرم از فلکه آب
(میدان بیت المقدس)، ۱۳۵۴
عکاس: علی اصغر ناصری مهر

زمستان ۱۳۷۹، صحن آزادی، عکاس: حسن توکلی